

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ СМЕРТІ

Пустовалов Сергій

д. і. н., завідувач кафедри музеєзнавства
та експертизи історико-культурних цінностей
Київського національного університету культури і мистецтв

КУЛЬТ ЧЕРЕПІВ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Обряди та вірування, зафіксовані етнологами наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст., мають, як правило, глибоку історію. Одним із обрядів, який налічує декілька тисяч років, є культ черепів. Одним із його варіантів є моделювання черепів.

Обряд моделювання черепів, а також виготовлення посмертних личин відомі, за археологічними джерелами, дуже добре. Досить згадати модельовані черепи-портрети з докерамічних шарів Єрихона, культури Кукутені-Трипілля, Траян; поселення Ботай; ямної культури в Калмикії; личини з Варненського некрополя; личини таштикської епохи; поховання обських угрів, золотих личин, мікенських володарів. Культ черепів знайдений у Південній Анатолії в Чатал-Гуюці, в Єгипті у масштабах ІV–VI династій (XXVIII–XXIII ст. до н. е.).

В Україні вперше череп із глиняними накладками на кістки обличчя був знайдений у похованні 19 на стоянці Ігринь-8 в усті р. Самари біля Дніпропетровська (нині – Дніпро). У похованні 4 кургану 1 групи Аккермень Мелітопольського району Запорізької області в очних западинах жіночого черепа відзначені грудки червоної фарби. Про декілька черепів, в яких очні западини були ретельно заповнені і замазані глиною і пофарбовані в червоний колір, згадує А.О. Щепинський. У 1973 р. Інгульська експедиція ІА НАН України на чолі з О.Г. Шалошниковою у похованні 6 кургану 1 біля с. Христофорівка на р. Інгул у Миколаївській області знайшла череп із глиняними конусами в очницях і з обмязкою обличчя. Комплекс поховання 25 у кургані 1 біля с. Цілинне Джанкойського району складався з модельованого черепа і кістяка, що був підданий екскарнації.

Серійні знахідки модельованих черепів відзначені з 1979 р., коли Херсонська і Запорізька експедиції ІА НАН України почали розкопки курганів на захід від р. Молочної, уздовж її високого правого берега.

Скрізь моделювання зустрічалося в катакомбах інгульської культури (рис. 1).

Модельовані черепи виготовлялися найчастіше шляхом відділення голови померлого від трупа, вилученням м'яких тканин із наступним нанесенням на кістки обличчя спеціально виготовленої маси. Матеріали розкопок Запорізької експедиції дозволяють стверджувати, що іноді голова не знімалася з посткраніального кістяка, який в окремих випадках піддавався екскарнації повністю. Після моделювання череп розписувався, і на нього, можливо, натягався скальп. Склад маси, з якої виготовлялися модельовані черепи, різний.

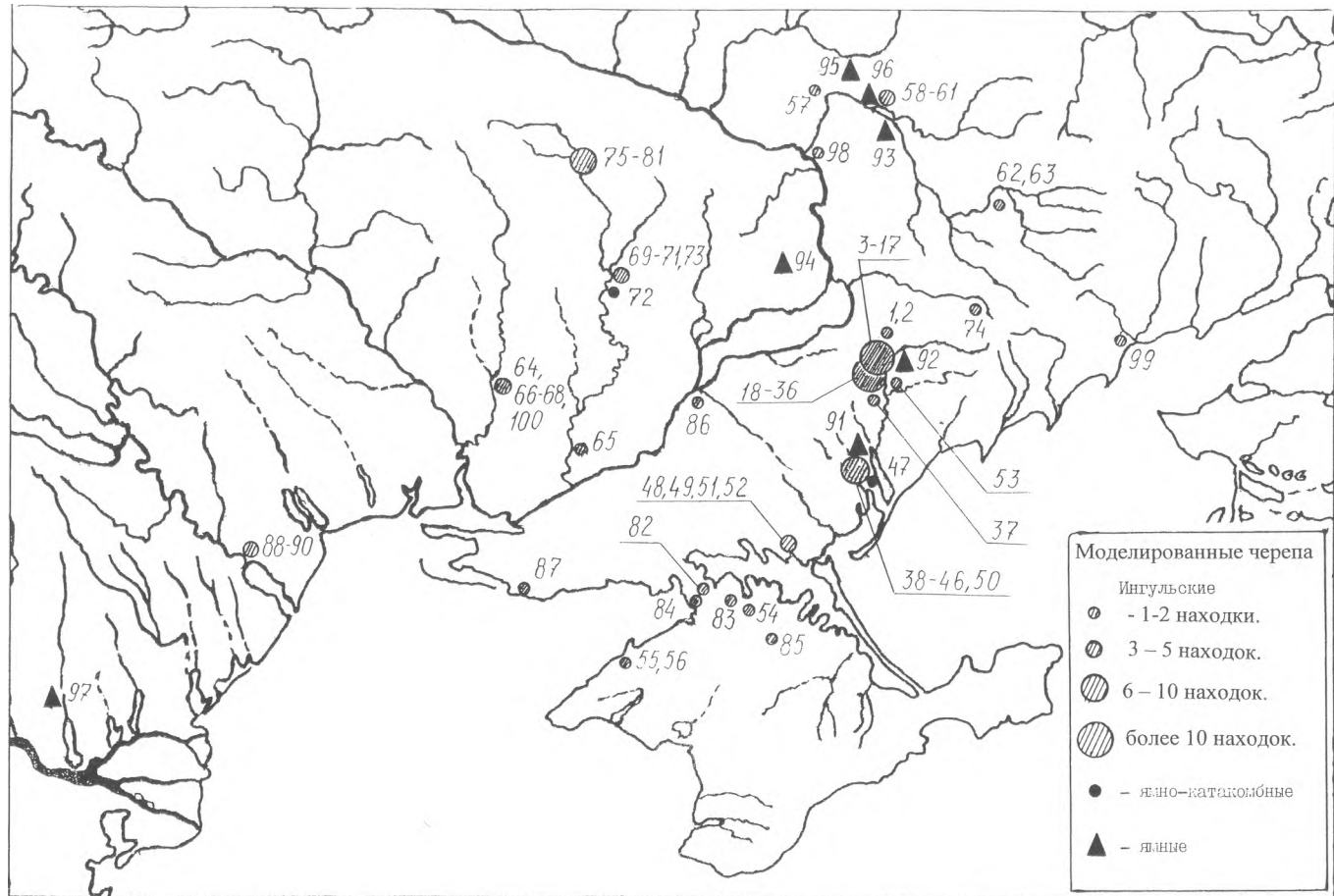

Рис. 1. Карта розповсюдження модельованих черепів

Існує чотири типи моделювання: повне моделювання обличчя (1 тип), моделювання очей, носа і смуги на роті (2 тип), моделювання очей і носа (3 тип) і моделювання очей (4 тип).

Знахідки моделювання чи наслідування йому у пізньоямних чи східнокатакомбних похованнях одиничні і, як правило, походять з тих районів, де широко представлено моделювання черепів інгульської культури.

Таким чином, модельовані черепи не є чимось однорідним, а являють собою широкий спектр зображень від недеталізованих подоб до добре пророблених портретів (рис. 2, 3).

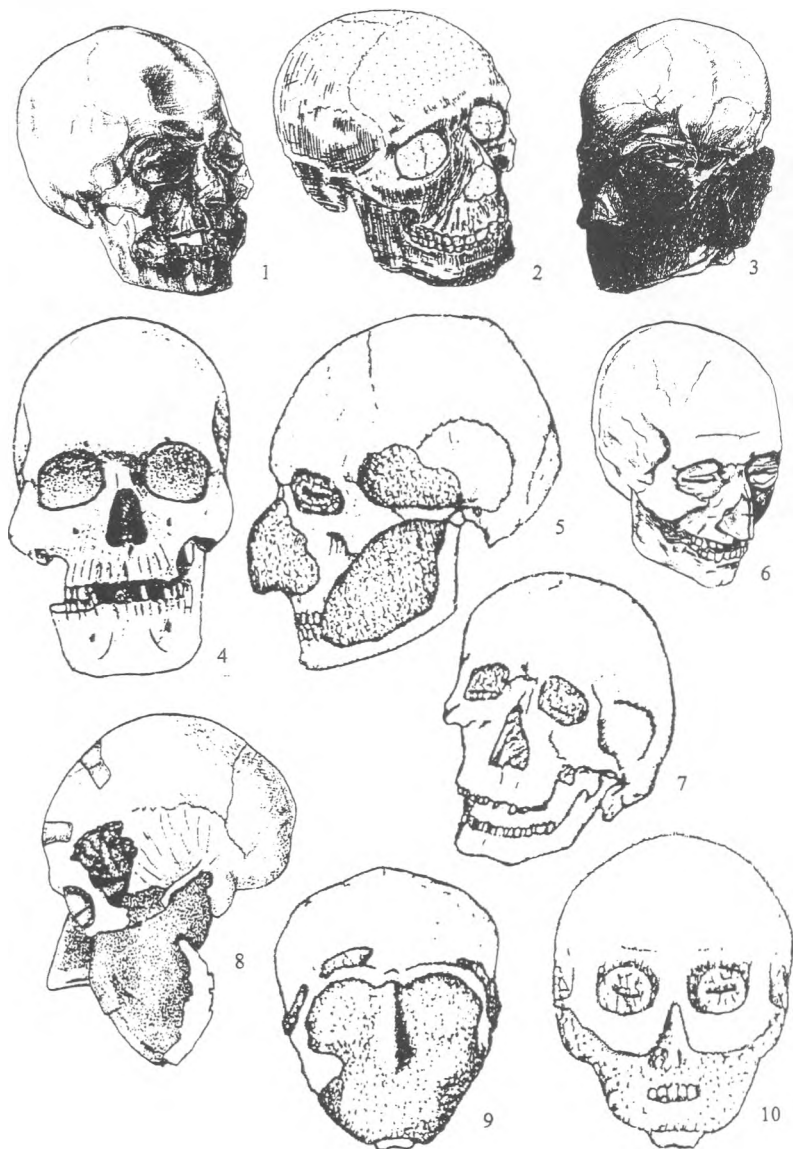

Рис. 2. Моделювання черепів інгульської культури

Рис. 3. Моделювання черепів інгульської культури

Єгипетські корені підсилюються тим, що зафіксовані сліди муміфікації. Більш того, в одному похованні виявлено статуєподібну фігуру.

Крім цих найяскравіших проявів культу черепів у населення катакомбної спільності (зокрема в інгульській культурі) існували й інші, не менш цікаві ритуали культу черепів. Це поховання посткраніального кістяка з відділеною головою. Іноді буває, що після зняття з трупа голови череп знов-таки приставляють до шії. Проте в таких похованнях цей відділ хребта неповний.

Досить часто зустрічаються поховання окремих черепів. Деякі з них на місці голови мали дерев'яну чи керамічну чашу. Чаші такого типу іноді виготовлялися зі спеціальної остеокерамічної маси, у складі якої присутні здрібнені кістки черепа.

До культу померлих потрібно віднести ті кістяки, що неначе імітують анатомічне положення кістяка. Бувають випадки, коли переплутані окремі кістки. Слабкі прояви культу черепів іноді трапляються й у катакомбах східного обряду.

Ступінь повноти моделювання (як і наявність самого моделювання) прямо залежить від соціальних показників.

Як показує картографування знахідок модельованих черепів (рис. 1), вони зустрінуті не по всій території поширення інгульської культури, а в центрі ареалу. Переважна частина знахідок зроблена на р. Молочній і на берегах Молочного лиману. Тут зосереджено 70 % вищої знаті і відкрито Молочанське святилище, тут же знаходиться святилище Кам'яна Могила. Це дозволяє вважати його міжпле-мінним – одним із головних культів складного етнопотестарного утворення, що очолювалося інгульським етносом. Можливо, це була одна з перших спроб створення релігії надетнічного типу.

Те, що моделювання в ряді поховань поєднується зі зброєю (близько 25 %), дозволяє припустити зв'язок культу моделювання черепів з війною.

Разом із дезінтеграцією інгульського етносоціального об'єднання в культовій практиці степової частини України зникає моделювання, а залишається лише практика використання черепів в якості чаш або інших священних предметів.

У наступну зрубну епоху зустрічається закладання людських черепів під час будівництва житла. В деяких зрубних будівлях в ямі під центральним стовпом житла виявляються кістки людського черепа.

У скіфів, за повідомленнями Геродота, з головами ворогів чинили наступне: на рівні брів відпилювали черепну кришку, вичищали її від м'яких тканин. Потім, в залежності від достатку, череп обтягують сиром'ятною шкірою або вкривають позолотою й користуються замість чаші. Подібні уявлення існували й у ісседонів. Із черепів покійного знімають шкіру, вичищають із внутрішнього боку, потім вкривають позолотою і зберігають як священний кумір.

Елементи машкар простежуються й у варварського населення Криму в II ст. до Р.Х. – I ст. по Р.Х. Під час розкопок мавзолею Неаполя Скіфського були виявлені пластини із золота, які накладалися на губи та очі. Повні маски відомі з Боспорських поховань династії Рескупорідів.

У германців перших століть по Р.Х. зафіксовані поховання з відсутньою головою, захоронення тільки одних черепів. В IV ст. таких поховань відносно багато, пізніше їх значно менше.

За уявленнями кельтів, голова предка може навіть захистити країну від вторгнення. Як відомо, східні кельти мешкали на території Румунії, Закарпаття й цілком могли контактувати з місцевим населенням, яке практикувало обряди, пов'язані з використанням голови.

Є свідчення давньоруського літопису про те, що печенізький князь Куря велів зробити з черепа князя Святослава чашу. Начебто, на чаші був напис: «Чюжихъ желая своя погуби». Можна припускати, що у підґрунті використання черепа князя лежали мотиви, схожі із скіфськими.

Обряди, пов'язані з черепом, повністю вийшли з ужитку у середньовічного населення території України, проте в українській, польській та російській мовах зберігся тісний зв'язок між черепом та посудом: уламки розбитого горщика називаються словом «черепки», що підтверджує зв'язок в ідеології посудини та черепа, який виникає ще за часів ямно-катакомбної спільності. У польській мові череп називається чашкою.